

rendi struktúrában látja a szerző a különbségek okát, ezekben a régiókban nem működött az a fél évezredes tradíció alapuló joggyakorlat és birtoklási elv, amely az északabbra fekvő hódoltsági területeken az új helyzetben is tovább élt. Aligha kétséges, hogy ez a körülmény a kora újkori magyar történetében a rendiség, a vármegyei joggyakorlat és a hagyományos egyházi szervezet jelentőségének olyan összefüggésére utal, amely mindeddig aránytalanul kevés figyelmet kapott.

Jelentékeny további eredményként emelhető ki, hogy a szerző bemutatja azt a folyamatot, amelynek során a kétféle katolikus konfesszionalizációs modell egymással szembekerült és számos regionális konfliktushelyzetet eredményezett. A Rómából vezérelt központosító törekvések egyfelől, s a „magyar államegyházi-episzkopális szervezet” másfelől ugyanazt a rekatolizációs célt kívánták ugyan szolgálni, de egészen más alapállásból, más helyzetből kiindulva. Így a pozíciók megszerzésében nem együttműködés, hanem rivalizálás alakult ki közöttük. A nagy kérdés az, hogy ez hátráltatta vagy segítette-e a katolikus konfesszionalizáció közös ügyét. A Molnár által előadottak alapján úgy látjuk, az ellentétes érdekek ellenére a két törekvés ki is egészítette egymást, az északi régióban inkább a királyságbeli rendiség és egyházi hierarchia, míg délen (főként a szláv többségű részekben) a ferences misszionálás tudott hatékonyabb lenni. A nagy körülmétekintéssel végigvitt vizsgálat végső konklúziója az elmondottakból következik. Eszerint az oszmán hódításból eredő súlyos következmények Magyarország számára – a szerző szavaival – „még inkább végzetesek lettek volna, ha a magyar rendi hatalom, annak világi és egyházi képviselői nem kényszerítették volna rá a magyar jogrendet és annak anyagi vonzatait a török által elfoglalt országrész lakosságára”. Továbbá: „a katolikus hierarchia hódoltsági képviselete, a püspöki helynökök hálózata a magyar jelenlétnek szerves részét, sőt a déli területeken meghosszabbítását jelentette” (392.).

Külön is említendő nyeresége a kutatásnak az a 26 jól tájékoztató térkép, amely feltétlenül szükséges a Kárpát-medence és az északnyugati Balkán meglehetősen bonyolult vallási színeképének az áttekintéséhez. Az impozáns szintézis eredményeinek ismeretében további gondolatébresztő kérdések is felvetődhetnek: vajon a kondominiumon belül a koegzisztencia módozatairól nem lehet-e majd a jövőben többet megtudni? Vajon a források nem vallathatóak-e az együttélő muszlimok és keresztények mindennapjairól egy kifejezetten ilyen célzatú mikrotörténeti vizsgálódásban? Molnár Antal monográfiája a hódoltság történetének kutatásában nélkülözhetetlen lesz, s korántsem csak a magyar szempontú vizsgálódásokban, hanem a turkológiában, a balkanológiában és az európai egyháztörténetben egyaránt.

Bitskey István

Gábor Klaniczay

SANTITÀ, MIRACOLI, OSSERVANZE NEL MEDIOEVO

L'Ungheria nel contesto europeo

(Uomini e mondi medievali 61.)

Centro d'Italiano di Studi sull'alto medioevo, Spoleto 2019. 565 oldal

A szerző tanulmányaiból olasz nyelven megjelent válogatás 21 különböző célokra és alkalmakra írott szöveget tartalmaz, közülük 5–6 publikálatlan vagy eredetileg más nyelven (angolul és franciául) megjelent munka fordítása. A tanulmánygyűjtemény egységes szerkezetű és nagy-

részt a szerző későbbi munkásságát reprezentálja. Négy fő részébe fejezetekként illeszkednek az egyes írások, amelyek historiográfiai keretbe ágyazott önéletrajzi narratívákban mutatják be Klaniczay Gábor tudományos pályafutását és koncepciójának fejlődését.

A kötet címe – magyarul (hozzávetőleg) *Szentség, csodák és observantiák* – többé-kevésbé pontosan jelzi az egymást követő főrészek tartalmát: II. *A mintaképek*, III. *Csodák és stigmak*, IV. *Observantiák* (vagy *Observantia-mozgalmak*), míg az I. főrész (*Tájékozódás*) a metodikai kérdéseket és a könyvben megjelenő kutatásokat tárgyalja. Ennek nagyon fontos eleme a hagiográfiának tudományos diszciplínaként való rehabilitációja – mindenekelőtt a körülötte létrejött interdiszciplináris együttműködés alapján. Klaniczay a 19. századi interdiszciplinaritást elsősorban a humán tudományok (filológia, filozófia, teológia, történelem, irodalom, nyelvészet, archeológia, művészettörténet, folklór) között látta (3.), míg a Bollandisták hagyományából kiinduló hagiográfia 20. századi modernizációja a társadalomtudományoknak és az antropológiának köszönhető. Különösen fontos szerepet tulajdonít a karizma-fogalomnak és az *Annales* metodikájának. Az *Annales*-kör tudósainak magyarországi hatását a hazai középkorkutatás döntő fontosságú és egyúttal személyesen is tapasztalt iskoljaként tárgyalja, valamint szóba kerül „a késői szocializmus” történettudományának 1989 utáni története is. Jacques le Goff a szerző 60. születésnapján az általa „a szentek pártolójának” nevezett Klaniczayt a történelmi antropológia vezető művelőjeként említette, méltatva műveinek módszertani és tematikai változatosságát („a népszerű hiedelmek, demonológia, boszorkányság, a szentek lelkeségében az eretnek vonások történésze, aki nem feledkezett meg a női szentség fontos szerepéről sem”). (Promoting the Saints. Cults and Their Contexts from Late Antiquity until the Early Modern Period. Essays in Honor of Gábor Klaniczay for His 60th Birthday. Bp. 2011. vi–viii.)

A fenti orientációs törekvések persze nem légtüres térben mentek végbe. Az *Annales* metodikájának hatásához a kommunizmus bukására volt szükség, és – mint egy helyen (41.) találjuk – mindennek helyszíne „a két Európa között” volt. 2011-es laudációjában Le Goff szükségét látta annak, hogy furcsállva emlékeztessen Klaniczay „Szűcs Jenő iránti különös csodálatára”. Arról a reformkommunista ellenzéki állásponttól van szó, amely Európa három régiójával számolt a Klaniczay által is feltételezett kettő helyett. Az adott történelmi pillanatban igen nagy, elvi jelentősége volt annak, hogy a szocialista szövetségi rendszer Kelet-Európája helyett Magyarországot Közép-Európa részének láttassák. E fogalom körül – és bizonyítása szolgáltatásban – születnek publikációi. Szent László legendája elképzelhető lenne kun szempontból is, de Klaniczay eredményei közé tartozik, hogy nem pogány-orientalizáló ideológiák hordozójaként, hanem a nyugati, latin kereszténység győzelmének megpecsételéseként szemléli. A nyugati viseletű és fegyverzetű lovagok és a keleties könnyűlovások aligha a modern, illetve a régi világ reminiscenciáit őrző elemek, inkább a társadalom két különböző rétegének tekinthetők. Ebben a társadalomban kap helyet a nemzetségek reprezentációja is. Olyan emlékeik, mint a szentkirályi timpanon, a nyugatias divat reprezentációs szerepéről tanúskodnak, s nyilván monostoraik is (Ják mindenesetre nem premontrei [97–98.], hanem – mint fig. 3. aláírásában helyesen szerepel – bencés).

A szentség *modelljei* a II. főrész tárgyai. A szó példaképet jelent, a tudományos tipológia tárgyát, de egyúttal képzőművészeti ábrázolási formát (ikonográfiai típust) is. A könyv e részének gyökerei nyúlnak vissza legerősebben a szerző 2000-ben megjelent monográfiájára (*Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Bp.). Abban alapozódik meg a szentek tipológiája és a tipológia változásaiból eredő történetiség. A királyi szentség három alaptípus – a mártíriumot vállaló térítő, az apostoli uralkodó és a pogányok ellen fellépő lovag – modelljének későbbi középkori szintézisében alakul. A női szentség a korai középkor nevelő anyaiideáljától fokozatosan eltérve a 13. században megy át a legnagyobb változáson: a hatalommal való önálló szakítás és az önként vállalt szegénység

irányába. Mindenekelőtt ennek a korszaknak a példáin, a ferencesek által mintaképpé emelt Szent Erzsébet és a velük versengő dominikánusoknak Szent Margitra és más stigmatizált szent nőkre hivatkozó kultuszán dokumentálható igen világosan a példakövetés mechanizmusa mint a szentkultusz alapvető formája.

E recenzió szerzője művészettörténész, aki tisztában van a szentkultusz emlékéanyagának nehéz kezelhetőségével. Ez nemcsak az interpretáció, hanem – az írás vagy jól értelmezhető attribútumok híján – még az azonosítás nehézségét is jelenti. Mindez a keresztény kultusz kezdeteitől fogva tudatosult. Közismert a római Santa Maria Antiquában a Capella di San Teodoto egy falképe négy, különféle típusú mártír ábrázolásával, *quorum nomina Deus scit*: a 8. századi program szerkesztője így vélte elkerülni a tévedést és az ábrázolás elmaradását is. Jól ismerik ezt a modern ikonográfiai lexikonok szerkesztői és használói, akik a hagiográfiai részlet általában csak alfabetikus vagy naptári rendben elrendezve tudják hozzáférhetővé tenni. Eltérnek tehát a középkori mártírológiumok gyakorlatától, amelyben a szenteket érényei típusa, a szentség modelljei szerint csoportosították. Ezek a csoportok leginkább a *Te Deum* himnusz kategóriáinak felelnek meg. A szentség modelljei tulajdonképpen nagyrészt irodalmi alakok, de nyilvánvaló, hogy forrásanyagukat ábrázolásaik is bővítik. A művészettörténeti ikonográfia így tulajdonképpen hagiográfiai forrásanyagként funkcionál: a képek leírása mintegy a hiányzó szöveg modern rekonstrukciója. Az ikonográfiai forrásanyagnak a kérdés tárgyalásába való bevonását bizonyára már Klaniczay Tibor kezdeményezte és Gábor folytatta, kiegészítette.

Az ikonográfiai kategóriákban gondolkodás igen fontos és jellemző írott forrása Temesvári Pelbártnak az a prédikációja, amelyben elmondja, hogy a Gondviselés jóvoltából minden nemzetnek megvannak a maga égi patrónusai. Ezt a jelenséget – amely egyben az import és az autochtoneitás legfontosabb motívuma is – Klaniczay Gábor az európai kultuszok szintézisének reményével tárgyalja. Az európai kultuszok szerencsére soha nem fognak szigorú rendszerbe illeszkedni, hanem inkább motívumkölsönzések, kontaminációk, ábrázolási ötletek által színeződnek. Jóllehet, nem a mártíriumot szenvedő térítő király típusához tartozott, Szent István kultusza mégis ilyen színezetet kapott a Szent Jobb különös tisztelete révén, amely Szent László apósa, az investitúraharc mártírjaként elesett Sváb Rudolf levágott kezének ereklyekultuszára emlékeztet. Ugyanebben a körben a legendaszerző a cölibátus gondolatkörében méltatta Szent Imrét – holott ezzel hozzájárult térítő atyja ágának megszakadásához. Hasonló szereptévesztéssel találkozunk az önmegtartóztatás hőse, Habsburg Ágnes esetében, akinek érénye hozzájárulhatott az „utolsó aranyágacska” letöréséhez.

A könyv első két főrészével szemben, amelyek összefoglalják és továbbfejlesztik a szerző korábbi publikációinak tartalmát, a két további főrész inkább a tárgyalt jelenségek általános motivációjának feltárására, illetve a késő középkori szentkultuszra való kiterjesztésére irányul. A III. főfejezet tárgyát a *Csodák és stigmák* cím meglehetősen pontosan jelzi. Ez a címválasztás azt is megmutatja, hogy itt a szerző által korábban kutatott 10–13. századi jelenségek folytatásairól van szó. A Margit-legenda csoda-leírásai jelentik a kiindulópontot Kapisztrán Szent János két évszázaddal későbbi csodasorozatának tárgyalásához. Kérdés, hogy erre a szentkultuszhoz az obszerváns ferences mozgalom által való megújításaként tekinthetünk-e, vagy inkább annak a korszaknak a későbbi fázisából való, amelynek kezdetét a 13. századi szentéletrajzok jelezték. Azt a tényt, hogy mindez az egyházi hatalom központosításával is együtt jár, jól mutatja a csodajegyzékek vizsgálata. Ezekre legkorábban a Szent Erzsébet kanonizációjához vezető eljárás szolgált példát. Itt sorakoznak a szentté avatási perek példái, köztük a sikertelenek is. Ezek sorában a 12. századi, Becket Tamással rokon és valószínűleg egyúttal személyes ismerős Bánfi Lukács esztergomi érsek szentté avatásának még II. András idején eleven kezdeményezése éppúgy csődöt mondott, mint Margitét, azzal a különbséggel, hogy utóbbi kanonizációjára 1943-ban végre sor került. Ha a stigmatizált Margitot egyelőre nem is avatták szentté, élete

megfelelt a szentség késő középkori ideáljának, miként a hasonló csodákkal ékeskedő Sienai Szent Katalin példája is bizonyítja, akit ugyancsak hosszú huzavonák és rendi rivalizálás nyomán avattak szentté.

Ennek az új spiritualitásnak – s egyben a szentség modern változatának – alapvonását a bensőséges érzelem jelenti. Mind a hagiográfia, mind az ikonográfia számára kulcsfogalmat vezet be Klaniczay Gábor a *hierofánia* fogalmával, amelyet nyilvánvalóan a *theofánia* fogalom párjaként alakított ki. Példája Szent Ferenc, aki Krisztus eleven képmásaként jelenik meg kortársai és az őt tisztelő utókor előtt. Ennek a kultusznak a jelenkorig nyúló vonatkozásait tárgyalja a kötetben az a tanulmány, amely a Szent Ferenc La Verna-i csodájától Pio atya életéig eltelt évszázadokat sok tekintetben egységnek tekinti.

A könyv IV. főrészenek a címe *Obszervanciák*, tehát nemcsak az obszerváns ferences mozgalomra utal, hanem mindazokra a törekvésekre, amelyekben a szegénység apostoli ideálja játszik jelentős szerepet. Ennek a fejezetnek az élén a koldulórendi reformátorok által máglyára ítélt világi hiúságok esettanulmányai állnak. A fejezet Savonarolát és 15. századi elődeit, az obszerváns ferences irányzatot képviselő Sienai Bernardint és Kapisztrán Jánost tárgyalja. A tárgyalt főrész záró fejezetében központi szerepet játszik a Felső-Rajna-vidéki Johannes Nider műve, amely az egyházszakadást illetően, valamint annak a konstanzi, majd a baseli zsinaton való leközdése szempontjából döntő szerepe volt. Nider felveti a hamis és az illuzionárius látomások kérdését és annak eldöntését, hogy vajon köztünk „élő szentekkel”, vagy éppen varázslókkal és boszorkányokkal van-e dolgunk. Ez a nevezetes késő középkori *Malleus Maleficarum* egyik fő forrása. Ennek a történetnek a főszereplői egyfelől a még nem kanonizált Sienai Katalin és a víziói miatt széles körben tisztelt Szent Brigitta, másfelől pedig a boszorkányként kivégzett Jeanne d'Arc, akit négy évvel halála után, 1435-ben már Nider sem tekintett boszorkánynak.

Eddig a gyűjteményes kötet szerzőjének, Klaniczay Gábornak történészként, történeti antropológusként bejárt útját követtük nyomon. Különösen az utóbbi évek tanulmányaiban nem ritkák a jelenkorra való utalások, elsősorban akkor, amikor a szerző az ábrázolások értelmezéseiről, a csodákról, a misztikus gondolkodásról, a látnokok, a varázslók és a boszorkányok rejtelmeiről szól. Máshol a szentek csodálatos életének pszichedelikus vonatkozásaira történik utalás. Egy 2013-ban magyar nyelven is megjelent írásában az a jelenség, amelyet fentebb a hierofánia példajaként említettünk, most a kortárs modernség értelmezhető fogalomként áll előttünk. Az *Annales* kérdéskörében fogant és annak módszerét követő fontos tanulmány (A stigmatizáltak. Az emberi test mint kép a szenvedő Krisztusról. BUKSZ 25. [2013] tavasz 34–44.) epilógusában a következőket olvashatjuk: „A modern stigmatizáltak körüli vita nem kevésbé szenvedélyes, mint a középkori. Itt már a hívők, a gyóntatók, a teológusok, a rivális rendek képviselői és az inkvizítorok mellett egyre jelentősebb szerepet kapnak az orvosok és a pszichiáterek, és a stigmatizáltak körüli vita – akárcsak a lourdes-i, fatimai, međugorjei látomások értékelése – a buzgó hívők szemében Isten létének újabb és újabb bizonyosságát adta, míg a »csalás«, a »szemfényvesztés« tettenérése az ateizmus érvkészletét szaporította. A tudomány bevonása azonban korántsem tudta eldönteni a vitát.” Klaniczay Gábor mint a kulturális antropológia tudósa tudatosan törekszik a jelenség pontos jellemzésére és az állásfoglalás mellőzésére.

Az azonban nyilvánvaló, hogy középkorkutatóként mind az általa elemzett anyag és magatartásformák összegyűjtése, mind a jelenkorban megtalált párhuzamaik és továbbéléik felismerése és értékelése terén ifjúkora, a „késői szocializmus” tanújaként jelenik meg. Ennek a kortársként regisztrált és bemutatott korszaknak, és benne a fiatalság kultúrájának kulcszerepe van a történeti antropológus teljesítményének megértésében éppúgy, ahogyan maga a teljesítmény is ennek a kommunista eszményeknek ellenálló ellenkultúrának a része.

Marosi Ernő